

Invandring, kolonisation och identitet i Tornedalen

Professor Lars Elenius, Luleå tekniska universitet

Vi vet att människor befunnit sig i Tornedalen så tidigt som för mer än 11 000 år sedan. Det vet vi från fynd i närheten av Kangos och Pajala. Invandringen till Tornedalen följer med istidens avsmältning och den tidsgränsen har genom nya arkeologiska fynd, som C14-daterats, förskjutits flera tusen år tillbaka i tiden (Baudou 1992; Bergman & Olofsson 2001). Trots att vi har kontinuerliga arkeologiska spår av människor från så lång tid tillbaka vet vi ingenting om vilka de var, inte heller vilket eller vilka språk de talade.

Det är inte förrän under vendeltid på 500-talet e. Kr. som vi har arkeologiska fynd i närheten av Tornedalen som säger någonting om kulturell bakgrund. Från den tiden finns en gravhög i Sangis som är tydligt skandinavisk till sitt innehåll. Graven plundrades av nyfikna i början av 1900-talet och besöktes 1923 av arkeologen Gustaf Hallström. Han utfrågade då plundrarna om innehållet och fick veta att den innehållit skelettdelar med typiska skandinaviska attribut, en sköldbuckla och en s.k. skramakniv (Ramqvist & Hörnberg 2015). Från pollenundersökningar och arkeologiska utgrävningar i Tornedalen vet vi att det gjordes försök med odling av råg och andra sädeslag där i tidsspannet 1000-1150 e. Kr. (Sundström 1983; Sundström 1984; Wallerström 1995).

Med tanke på att rågbröd är en typisk finsk kulturell markör så markerar det en finsk bosättning. De svenskar som senast från tidig medeltid bosatte sig vid mynningen av Kalix älv bakade tunnbröd av korn. Det är bara tretton kilometer fågelvägen från mynningen av Sangis älv till Kalix älv, och trettio kilometer till mynningen av Torne älv. Inom detta område finns många bebyggelse- och naturnamn som innehåller ändelsen ”lapp” efter *lapp* på svenska och *lappalainen* på finska, som äldre beteckningar för *same*. Vi kan konstatera att området har varit en etnisk kontaktzon mellan samisk, finsk och svensk kultur.

Den förhistoriska bosättningen

När norra Bottenviksområdet började besökas av karelare, hålogalänningar och hälsingar kanske så tidigt som på 500-talet så var det inget obebott land. Man kan förutsätta att en relativt gles samisk befolkning fanns i hela norra Fennoskandinavien. Ortnamn som *Lappön*, *Lappberget* och *Kåtaudden* visar hur svenskarna mötte en samisk befolkning under kolonisationen och bosättningen. Motsvarande typer av Ortsnamn finns på finska i Tornedalen

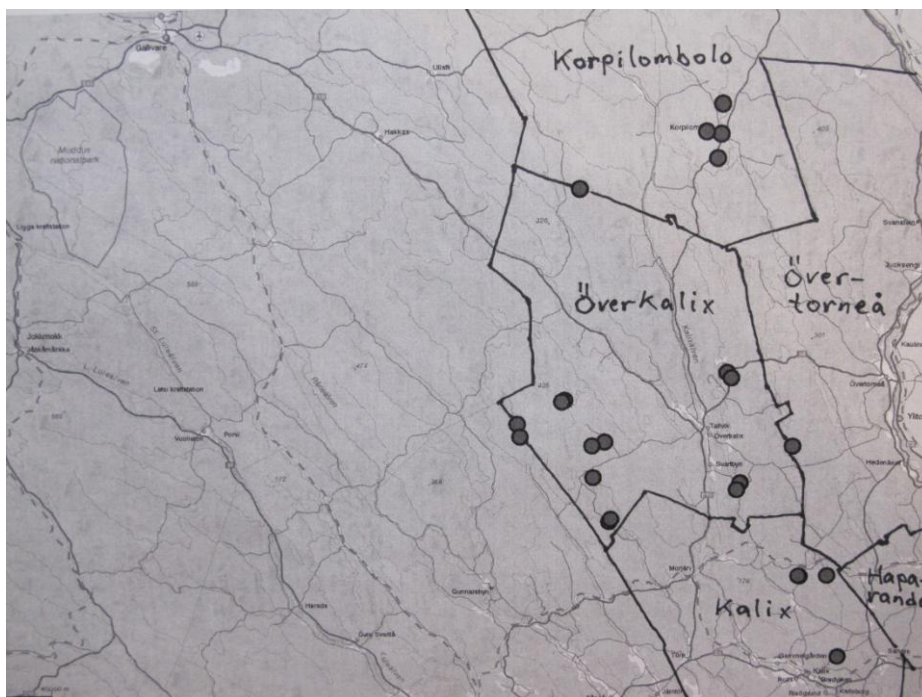
och norra Finland. Under tidig medeltid fanns det en samisk befolkning ända nere i södra Finland. Den assimilerades därefter gradvis i den finska befolkningen, som i sin tur lånade kulturella drag från samernas livsföring. På liknande sätt blev den assimilerad i kustområdet i norra Bottenviksområdet.

Svenska Tornedalen har ett starkt finskt kulturarv, men området hade också en tidig samisk befolkning. Likaså måste man tillägga att i kustområdet bör ha funnits en liten svenskspråkig eller tvåspråkig befolkning. Med tanke på den historiska bakgrunden är det därför nödvändigt att utvidga kontexten något. Området ingår i ett kontinuerligt område där samisk och finsk kultur har mötts under mycket lång tid, som sträcker sig från södra Finland fram till Kalix älv. Det finns en kulturell närhet mellan finnar och samer jämfört med mellan svenskar och samer. De har ett likartat språk och har haft socialt närstående kontakter. Båda grupperna var vid statsbildningen kulturellt underordnade svenskarna och har haft en likartad skogskulturell näring vad gäller jakt och fiske. Även om redskapen har förfinats allt eftersom så har fisket under många tusen år följt liknande enkla principer. Livsvillkoren för en finsk eller samisk fiskare skilde sig inte åt när de rörde sig mellan olika sjöar i sitt säsongsfiske. Skillnaden är att finnen återvände till den fast bosättningen och det allt mer utökade jordbruket när säsongen var över, medan samer fortsatte sitt säsongsjagande och fiskande i skogen. De nordfinska och tornedalska bönderna drog sig inte heller för att införliva renen i både jordbruket och skogbruket, där den användes in på 1900-talet som dragare, parallellt med hästen. Det finska införlivandet av element från den samiska kulturen medförde att samerna snabbt assimilerades i den finska kulturen.

Ett tydligt mönster på mötet mellan samisk, finsk och svensk kultur avspeglas i ortnamnen i nedre delen av Kalix älvdal, särskilt i Överkalix kommun. I nuvarande Nederkalix kommun, närmast kusten, dominerar svenskspråkiga ortnamn liksom namn på sjöar, berg och andra naturnamn. I Överkalix kommun har däremot sjöarna oftast finsk proveniens, exempelvis Naisjärvi, medan bergen har svenska beteckningar, exempelvis Grelsbyberget. Ovanför Jokkfall är både sjö- och bergnamn finska och längre norrut och västerut även samiska. De försvenskade sjönamnen med finsk proveniens i Överkalix visar på ett tidigt utnyttjande och en namngivning av sjöarna av finska säsongfiskare. De stötte då på samer som också fiskade i sjöarna. Det måste ha skett innan den första svenska jordbruksbebyggelsen etablerades, men också innan en fast bebyggelse med finsk bosättning slagit rot.

Ett annat sätt, förutom de försvenskade järv-namn, att bedöma hur långt den finska kulturen från Tornedalen sträckte sig västerut, är att i Kalix älvdal undersöka förekomsten av det finska ordet *lombolo*. Det är en naturterm som finnarna tagit in från samiskans *luobbâl* efter ett äldre **luombâl*, vilket betecknar en liten sjö genom vilken det rinner en å eller bäck. I Överkalix har den typen av sjöar fått den svenska formen *lomb*, antingen i sjönamn som Lomben eller Lomträsk eller på andra sätt (Pellijeff 1982, 47–48).

Karta 1. Lomb-namn i Överkalix kommun

Källa: Lantmäteriets digitala ortnamssökning: <https://kso.etjanster.lantmateriet.se/>; Pellijeff 1980.

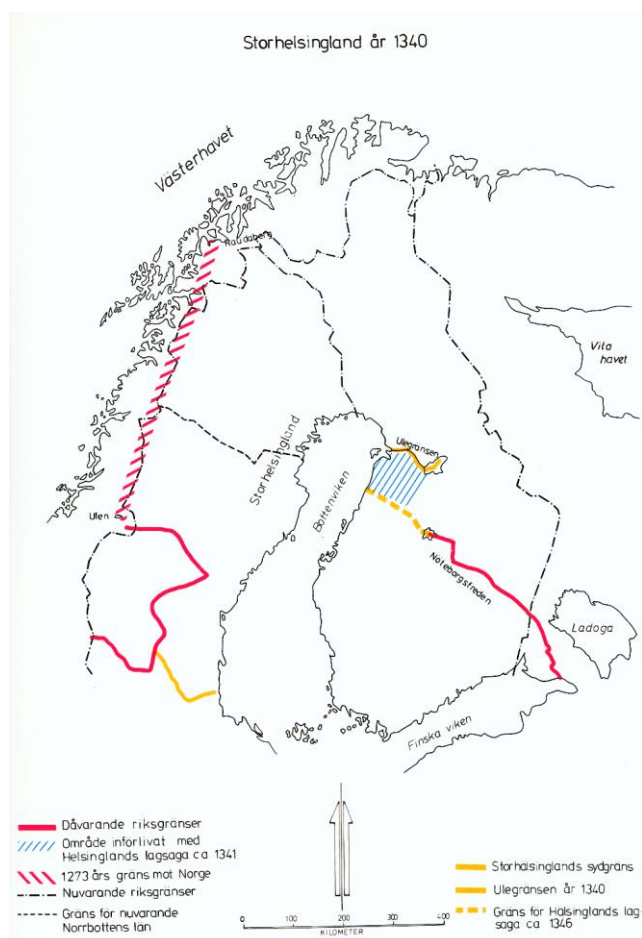
När man undersöker lomb-namnens utbredning i Norrbotten så är gränserna glasklara i öst och väst. De håller sig inom Kalix och Överkalix kommuner och markerar den västliga gränsen för den finska kulturella expansionen. Inom det finskspråkiga området i Tornedalen används som sagt det finska *lompolo*. På motsvarande sätt kan man tänka sig förbindelsen mellan samiska *jaure*, finka *järvi* och det svenska *järv* i ortnamn som Talljärv, Kälvjärv, Kölmjärv etc. (Pellijeff 1980). Ovanstående exempel visar att det område som vi kallar Tornedalen inte är så enhetligt finskt som vi kanske har föreställt oss att det en gång var, men också att den finska kulturen inte tog stopp i Tornedalen utan att det i nedre Kalixdalen tidigare fanns en parallell samisk, finsk och svensk kultur, där det samiska och finska så småningom blev mer eller mindre assimilerat in i den svenska kulturen.

Tornedalsk identitetsförändring

Slutet på den förhistoriska eller forntida tidsperioden brukar anges till omkring 1050 e.Kr. då vikingafärderna upphör och kristendomen införs i Sverige. Det är från den tiden som en centraliserad riksbyggnad börjar ta form om den territoriella expansionen sker i närområdet, i öster i Finland och i norr i nordligaste Bottenviksområdet. Många forskare menar att 1300-talets tydliga etablering av en jordbruksbefolkning i Tornedalen hör samman med den kyrkliga och statliga kolonisationen av området i början av 1300-talet.

När Tornedalen mer formellt införlivades i det svenska riket i början av 1300-talet kom det att administrativt tillhöra Storhälsingland som var det nordligaste svenska landskapet med egen landskapslag. Lagg märke till Hälsinglands sträckning fram till Nöteborgsgränsen för att få Hälsingelagen att täcka hela det område som Sverige ville införliva territoriellt. Den administrativa utsträckningen runt hela Bottenviken var en politisk konstruktion i förhandlingarna med Novgorod om den politiska legitimiteten till territoriet.

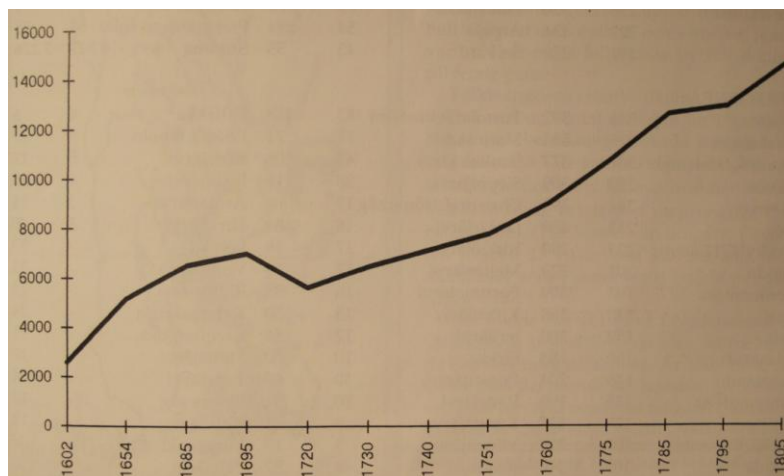
Karta 2. Storhälsingland 1340

Källa: Wikström, Sten (1982). Norrbotten– en studie om gränser. Luleå.

Med dragningen av gränsen för Uppsala ärkestift mellan Torneå och Kemi grundlades tornedalingarnas politiska identitet med Sverige. Kulturellt tillhörde man det finska kulturområdet, men administrativt och politiskt den svenska delen i riket. Området var fram till andra världskriget en övervägande finskspråkig älvdal, men med en svensk politisk tradition. De här två delarna av den tornedalska identiteten har för en del varit svår att förena i en samlad identitet, och den har förorsakat många debatter under åren, inte minst i språkfrågan. Efter Teusinafreden 1595 ökade befolkningen i Tornedalen stadigt under 1600- och 1700-talet, se Diagram 1.

Diagram 1. Folkmängdens utveckling i Tornedalen 1601–1805

Källa: Tornedalens historia I (1991).

De svåraste krigsperioderna syns tydligt i befolkningskurvan, som under den s.k. Stora ofreden (1713–1721) med rysk ockupation av Finland, och under Lilla ofreden (1742–1743) som var ett rysk-svenskt krig. Likaså ser man en påverkan från Gustav den III:s upprepade krig från 1788. Till detta ska läggas upprepade missväxtperioder.

Det fanns förstås också en inflyttning till Tornedalen under de två hundra åren från 1600 till 1800. En fråga som diskuterades mycket i samband med språkstriderna i Tornedalen på 1920- och 1930-talet var relationen mellan svenskspråkiga och finskspråkiga. I Finnbygdsutredningen 1921 hävdades att Tornedalen från början till stor del varit bebodd av svenskar, som senare blivit förfinska. Särskilt hänvisade man till de många svenskar som flyttat till arbete i bruken vid Junosuando, Svappavaara, Kengis och Masugnbyn.

Tornedalingen W.L. Wanhainen reserverade sig mot historiskrivningen och visade med en enkel uträkning att bruksbefolkningen bara kan ha utgjort omkring 6 procent av folkmängden i kustlandet och 4 procent av befolkningen i övre Tornealen (Finnbygdsutredningen 1921). Det var en nationalistisk migrationshistoria som den statliga utredningen presenterat även om det fanns en viss svensk invandring till bruken och en senare inflyttning av lärare och tjänstemän.

En gammal förklaring till folkökningen är freden, potatisen och vaccinet, en förklaring, som kan kompletteras med den demografiska transitionen. Det sistnämnda innebar att spädbarnsdödligheten minskade så dramatiskt. Det betyder att den kolonisation som vi talar om i huvudsak var en inre kolonisation av det slag som skedde i Pite och Lule lappmark, men ur Tornedalens perspektiv också en expansion mot Torne lappmark och mot Överkalix. Det innebar också att antalet obesuttna backtugusittare ökade dramatiskt. Av Tabell 1 framgår att andelen hemman och jordtorp var betydligt lägre och andelen backstugusittare betydligt högre i tornedalssocknarna än i Norrbotten som helhet.

Tabell 1. Jordägande i nedre Torne- och Kalix älvdal samt Norrbotten 1878-1880 (%)

	Hemman	Jordtorp	Backstugor	Summa
Nedertorneå	42,9	0,6	56,5	100
Karl Gustav	56,1	1,1	42,8	100
Hietaniemi	51,9	0,3	47,8	100
Övertorneå	60,1	0,0	39,9	100
Nederkalix	36,4	2,2	61,4	100
Överkalix	50,0	2,6	47,4	100
Norrbottens län	71,8	7,4	20,8	100

Källa: Ekonomiska kartverket: Beskrivning till kartan över Neder-Torneå, Karl Gustav, Hietaniemi, Övertorneå, Nederkalix samt Över-Kalix härad åren 1871-1880. Luleå; Wohlin, Nils, Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751-1900. Statistisk-demografisk studie på grundval af de svenska yrkesräkningarna. Emigrationsutredningen. Bilaga IX, Stockholm 1909, s 180 ff.

Det sociala mönstret i den nedre delen av Kalix älvdal ansluter till mönstret i Tornedalen. I jämförelse med Norrbotten som helhet var andelen hemmansägare lägre och andelen backstugusittare högre i båda älvdalarna. Det återspeglar sannolikt en tidig finskspråkig kultur i nuvarande Överkalix kommun, därigenom också befolkningens sociala ställning i de två älvdalarna på 1870-talet innan man lärt sig svenska och tagit del av moderniseringens vinningar i landet.

Konklusioner

Tornedalen är i Sverige ett politiskt begrepp, som med hjälp av den metodologiska nationalismen lätt gör att man blir blind för historiska sammanhang som inte passar in. Ett sådant sammanhang är att samerna alltid varit en etnisk grupp i Tornedalen. En annan är att Kalix och Torne älvdalar på många sätt har en gemensam finsk kulturell bakgrund, som tidigt mött en svenskspråkig kultur. En tredje är att Tornedalens historia inte bara är en del av Sveriges historia utan också alltid varit en spegelbild av Finlands historia. Finlands tid i Sverige, och Finlands väg mot en självständig stat, har alltid påverkat migrationer och flyttningsmönster till Tornedalen.

Källor:

- Alamäki, Yrjö & Hederyd, Olof (red.) (1991). *Tornedalens historia. 1, Från istid till 1600-talet*. Haparanda: Komm.
- Baudou, Evert (1992). *Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv*. Stockholm.
- Bergman, Ingela & Olofsson, Anders (2001). "Kolonisationsprocesser efter inlandsisens avsmältning". *Norrbottnen*. 2001.
- Ekonomiska kartverket: Beskrivning till kartan över Neder-Torneå, Karl Gustav, Hietaniemi, Övertorneå, Nederkalix samt Över-Kalix härad åren 1871-1880*. Luleå.
- Lantmäteriets digitala ortnamnssökning: <https://kso.etjanster.lantmateriet.se/>
- Pellijeff, Gunnar (1980). *Övre Norrlands ortnamn. Ortnamnen i Norrbottens län. Vol. 7, Kalix kommun: Bebyggelsenamn*. Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet.
- Ramqvist, Per & Hörnberg, Greger (2015). "Burial mounds as settlement indicators. Archaeological and palynological investigations at Sangis, northern Sweden." *Fennoscandia Archaeologica XXXII, 2015:121-138*.
- Sundström, Hans (1983). *Ogräs i odlingshistoriens tjänst*. Bothnica 2. Luleå: Norrbottens museum.
- Sundström, Hans (1984). *Bönder bryter bygd. Studier i övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria*. Bothnica 4. Luleå: Norrbottens museum.
- Wallerström, Thomas (1995). *Norrbottnen, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi, vol. 1*. Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Wikström, Sten (1982). *Norrbottnen – en studie om gränser*. Luleå.
- Wohlin, Nils, *Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751-1900. Statistisk-demografisk studie på grundval af de svenska yrkesräkningarna. Emigrationsutredningen. Bilaga IX, Stockholm 1909, s 180 ff.*
- YK107 (320). *Sakkunniga angående folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län 1919 (Finnbygdsutredningen 1921)*.